

El treball lexicogràfic de Joan Fuster*

The lexicographic work of Joan Fuster

M. ISABEL GUARDIOLA SAVALL

Universitat d'Alacant, ISIC-IVITRA, IIFV, IULMA, Institut d'Estudis Catalans
maribel.guardiola@ua.es

Resum: En aquest treball plantegem una aproximació a la tasca feta per l'escriptor Joan Fuster en l'elaboració de la *Gran Enciclopèdia Catalana* (1968-1980) i la *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana* (1973-1977) a través, principalment, de l'examen de la correspondència conservada. Aquesta faena, poc ponderada en el conjunt de la seua obra i la seua trajectòria professional, supera amb escreix la d'assessorament que s'havia esmentat ocasionalment. D'altra banda, contribuïm també a aportar noves dades sobre l'enciclopedisme en la tradició lexicogràfica catalana.

Paraules clau: enciclopèdia; Gran Enciclopèdia Catalana; Gran Enciclopedia de la Región Valenciana; història de la lexicografia catalana; Joan Fuster.

Abstract: In this work we propose an approach to the work done by the writer Joan Fuster in the preparation of the *Gran Enciclopèdia Catalana* (1968-1980) and the *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana* (1973-1977) through, mainly, the examination of the preserved correspondence. This task, which is not weighted in the entirety of his work and his professional career, far exceeds that of advice that had been mentioned occasionally. On the other hand, we also contribute to providing new data on encyclopedism in the Catalan lexicographical tradition.

Key words: encyclopedia; Gran Enciclopèdia Catalana; Gran Enciclopedia de la Región Valenciana; history of the Catalan lexicography; Joan Fuster.

* Aquest estudi s'ha dut a terme en l'Institut Superior d'Investigació Cooperativa IVITRA [ISIC-IVITRA] (Programa per a la Constitució i Acreditació d'Instituts Superiors d'Investigació Cooperativa d'Excel·lència de la Generalitat Valenciana, Ref. ISIC/012/042), en la Línia d'Investigació Financada-LIF de la UA *Variació Lingüística Multilingüe* (LIF-5) i en el marc dels projectes, xarxes i grups de recerca següents: «El catalán antes y después de Pompeu Fabra (s. XVII-XXI). Impacto de la normalización sobre la evolución de la lengua catalana» (PID2021-128381NB-I00); l'«Observatori multilingüe de la variació lingüística» (CI-PROM/2023/6, Programa Prometeo de la Generalitat Valenciana per a grups d'investigació d'excel·lència); el Grup de Recerca VIGROB-125 de la UA; la xarxa de recerca en innovació en docència universitària «Lingüística de Corpus en entorns multilingües diacrònics. Aplicacions del Metacorpus CIMTAC» (Institut de Ciències de l'Educació de la UA, Ref. 4581-2028); i el Grup d'Investigació en Tecnologia Educativa en Història de la Cultura, Diacronia lingüística i Traducció (Universitat d'Alacant, Ref. GITE-09009-UA).

M. ISABEL GUARDIOLA SAVALL,

«El treball lexicogràfic de Joan Fuster»,

Revista de Lexicografia, XXX (2024), pp. 29-52

ISSN: 1134-4539, e-ISSN: 2603-667. doi: <https://doi.org/10.17979/rlex.2024.11854>

Fecha de presentación: 04/12/2023 *Fecha de aceptación:* 04/07/2024

1. INTRODUCCIÓ

L'any 2022 va ser declarat per diverses institucions de les lletres catalanes com a Any Fuster, en commemoració del naixement del que és considerat com el principal intel·lectual de la llengua catalana del segle XX. Durant aquest any hem assistit a un seguit d'homenatges institucionals a la figura i l'obra de la persona que va representar un abans i un després en la nostra cultura contemporània i, responsable, en part que en l'actualitat aquesta siga conforme és.

D'altra banda, som de l'opinió que quan es planeja un homenatge a les nostres donasses o als nostres homenots, aquesta commemoració ha d'aprofitar per a explorar, analitzar i remirar les facetes ja conegudes, però també, i especialment, per a aprofundir en les altres cares, les menys conegudes i explotades, desmerescudes, injustament o justament per la crítica. En el cas de Fuster, coincidim totalment amb el que planteja M. Àngels Francés (2021: 67): «Escriure, actualment, sobre qualsevol aspecte de l'obra de Joan Fuster és d'una certa temeritat, per tal com s'han vessat rius de tinta sobre l'intel·lectual de Sueca» i, de fet, ho és encara més ara, després de l'Any i de la revisió en congressos i jornades, monografies en format de llibre o article de la seua figura i obra.

Convençuts, però, de tot açò que acabem de dir, gosem plantejar aquest treball sobre un aspecte de Fuster que considerem que és prou desconegut o, si més no, poc explotat: el de la seua col·laboració en la confecció de la *Gran enciclopèdia catalana* (1968-1980) i la *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana* (1973-1977)¹.

2. EL CONCEPTE *ENCICLOPÈDIA*

És necessari, abans d'endinsar-nos en la matèria, dedicar un breu esment al concepte *enciclopèdia* com a producte lexicogràfic, a la vora del diccionari, però amb trets i finalitats ben diferents, com ben bé ja sabem. Així doncs, a grans trets, una enciclopèdia o «diccionario de cosas» (Campos Souto i Pérez Pascual 2003: 59), en paraules de Porto Dapena (2002: 44):

suele consistir en una obra de gran extensión en la que se ofrecen, más o menos sintetizados con fines divulgativos, todos los conocimientos humanos, dispues-

¹ D'ara en avant GEC i GERV, respectivament.

tos por temas, que pueden aparecer ordenados por materias o, como es hoy habitual, alfabéticamente.

D'entre tota la tipologia possible d'enciclopèdies, hi ha les que s'han denominat enciclopèdies territorials, geogràfiques o de països i regions, i, en els pocs estudis que hi ha fets sobre aquesta qüestió, a l'Estat espanyol es parla de l'esclat i la proliferació de les enciclopèdies regionals (posteriorment, rebatejades amb el nom d'enciclopèdies autonòmiques)². Jean-François Botrel (2002: 31-32) destaca que en aquest tipus d'obres existeix, alhora, la voluntat paradoxal de fer inventari de tot el saber humà però restringit a un sol territori. Hi ha, però, una excepció: la GEC, que complementàriament té, a més a més, uns altres objectius, objectius universalistes i també lingüístics, com ara crear i divulgar la terminologia científica en català i servir de puntal per a renovar, aleshores, el diccionari normatiu de la llengua catalana de Pompeu Fabra (1932). De fet, hem de tenir present que, quan es va planificar la GEC, ja s'hi constata la necessitat d'actualitzar-lo³ i, a més a més, un parell d'anys després de la primera edició de la GEC, el 1982, es va publicar el *Diccionari de la llengua catalana*, nodrit en part del contingut lingüístic de l'Enciclopèdia (Bort 2020; Vallverdú 2011).

Segons Botrel (2001: 38), aquest tipus d'enciclopèdies regionals impliquen, a més a més, la construcció d'una eina de reivindicació, d'afirmació i també de construcció o de consolidació d'una consciència comunitària. En l'Estat espanyol, després de diverses temptatives des de finals del XIX fins a l'esclat de la Guerra Civil —destaca, per exemple, l'enciclopèdia que es va iniciar al País Basc—, es produeix un *boom* productiu d'aquest tipus d'obres en els anys setanta del segle XX que va anar en augment després de la constitució de l'estat de les autonomies.

En aquest context, doncs, el disseny, l'elaboració i la publicació entre els anys seixanta i setanta del segle XX de la GEC i durant els anys setanta de la GERV van

² En el cas concret de la lexicografia catalana, trobem a faltar una bona sistematització i un estudi fonamentat de tota la tradició enciclopèdica. En aquest sentit, és molt útil i un bon començ el llistat que ofereix Lorente (2018a).

³ Cf., en aquest sentit, el pròleg de la primera edició de la GEC, signat per Jordi Carbonell (1969: 26):

La funció lingüística de la nostra Enciclopèdia aparegué des del començament com un dels seus objectius primordials. [...] no hem seleccionat els mots partint de l'interès que tenen per al lingüista, sinó tenint en compte les necessitats de la llengua comuna culta [...] hem fet un esforç específic per normalitzar la terminologia científica i tècnica, que anys de desús havien deixat aturada o que el caràcter general del *Diccionari Fabra* no havia permès entrar.

I per dur a terme aquest objectiu lingüístic, des de la direcció i l'execució de la GEC van estar en contacte permanent amb la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a través de Ramon Aramon, secretari general i membre de la Secció, a més d'assessor lingüístic de la GEC (Bort 2018c).

en aquesta mateixa línia descrita d'afirmació d'una identitat col·lectiva. I així era sentit pel públic destinatari. Amb referència a la GEC, basta, per exemple com a il·lustració, la valoració de Josep Murgades en un article publicat a *Serra d'Or* el 1981 en què ens parla de:

L'alt nivell de llur contingut, l'excel·lència de llur realització tècnica, fan que hom s'adoni tot seguit com aquesta obra no pot pas ser el producte esporàdic d'una eixambreteria localista folklòrico-sentimental, sinó la creació d'una col·lectivitat nacional perfectament al corrent dels avenços de les ciències i de les humanitats en tots els camps imaginables.

O, també, sense entrar ja en el contingut, simplement són eloqüents els títols dels articles «Una enciclopèdia per a nosaltres», de Maurici Serrahima publicat a *Serra d'Or* el desembre de 1969, a les portes de la publicació de la GEC; o aquest altre, «Enciclopèdia catalana hizo visible nuestra cultura», d'una entrevista feta el 2015 al director de l'empresa (Massot 2015).

3. ESTAT DE LA QÜESTIÓ: L'EVIDÈNCIA DE LA NECESSITAT DE REPENSAR FUSTER COM A FIGURA POLIÈDRICA

Quin grau d'implicació va tenir Joan Fuster en el procés d'elaboració de la GEC i la GERV? Òbviament, si aquestes obres tenien per objectiu principal reafirmar l'esperit de pertinença a un poble, havien de participar-hi tant ell com tota una colla d'intel·lectuals que compartien un pensament semblant: aquells que tenien «un projecte compartit» en paraules de Pérez Moragón (1980: 114) en relació amb la GEC, i pel que fa a l'enciclopèdia valenciana, Pérez Moragón (2001: 1) mateix reconeix que s'intentava contractar «redactors amb afinitats polítiques». I així va ser. Veiem, per exemple, el nom de Fuster a la vora del de Sanchis Guarner o Francesc de Borja Moll com a assessors generals de la GEC, entre altres centenars de col·laboradors de diferent grau i mesura. O veiem també Fuster com a part del consell assessor a la vora de Manuel Ardit, Ernest Lluch o Sanchis Guarner, entre altres, a l'enciclopèdia valenciana, juntament amb altres col·laboradors d'un altre color, com Emili Beüt o Vicente Ramos⁴.

Certament i com acabem de mostrar, ja s'havia parlat de la col·laboració fusteriana en el procés d'elaboració de la GEC i la GERV. Explorem breument, quines dades són les que s'havien donat fins ara sobre la qüestió que plantegem. D'entrada, basta

⁴ Aquest darrer va figurar des de primera hora com a membre del consell assessor per indicació expressa de Fuster (Pérez Moragón 2001: 3), malgrat la polèmica que protagonitzaren (cf. Rico 2022, per exemple).

dir que no hem pogut trobar cap treball específic sobre la qüestió, sinó que hem hagut de recórrer a algunes aproximacions i textos biogràfics, els més notables sobre la figura i l'obra de Fuster fins a la biografia autoritzada de 2022 (Ortells i Pérez Moragón 2022)⁵.

Així doncs, per exemple, en el número 4 monogràfic de la revista *Estudi general* (1984) de la Universitat de Girona, apareixen unes «Dades sobre Joan Fuster». Hi llegim que entre 1970 i 1980 va ser assessor general de la GEC i simplement assessor de l'enciclopèdia valenciana entre 1971 i 1977. Retrobem l'atribució d'aquest mateix paper, el d'assessor, deu anys més tard en dues propostes diferents: d'una banda, en un esquema biogràfic de Fuster que redacta Pérez Moragón (1994: 20)⁶ on llegim simplement que «assessorà la redacció de la *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana* i de la *Gran Enciclopèdia Catalana*»; d'una altra, Antoni Furió coordina *Àlbum Fuster*, biografia-reportatge fotogràfic combinat amb biografia escrita, on llegim, concretament que Fuster:

Conscient de la importància d'una normalitat editorial, [...] s'hi implica a fons, sense estar-hi en nòmina, suggerint autors i títols, assenyalant mancances i necessitats i recolzant iniciatives d'un gran valor estratègic. Entre elles, la Gran Enciclopèdia Catalana, un ambiciós projecte cultural i civil, inèdit en la cultura catalana, que comptà amb el concurs de destacats especialistes en les diferents branques del saber i que proporcionà un instrument eficaç de modernització cultural i ideològica (Furió 1994: 159).

A banda de Pérez Moragón i de Furió, dos dels màxims especialistes en la figura i l'obra fusteriana, Eulàlia Duran, amb qui va conrear l'amistat i va compartir moltes hores de faena a la GEC, publica el 2013 una *Semblança biogràfica* de Fuster. En aquest text hi ha, però, només una referència que podríem qualificar d'anecdòtica a la redacció el 1974 de l'article *la Decadència* per a la GEC. També com a anècdota, afegirem que en l'entrada *Joan Fuster* de la GEC, a les hores d'ara en línia, redactada el 2017 per Josep Maria Cadena i Isidor Cònsul, tampoc no s'anomena res absolutament de la seua col·laboració en l'obra; ni tampoc hi ha res en l'entrada homònima que li correspon a la GERV.

⁵ De biografies, semblances biogràfiques, aproximacions biogràfiques, relació de dades biogràfiques, minibiografies... sobre Fuster, n'hi ha, com es pot suposar, una mar. Ací n'oferim només una tria que considerem suficient i rellevant per antiguitat o per completesa de les dades fins arribar a la darrera, com ja hem indicat.

⁶ Aquesta mateixa publicació, lleugerament retallada, és emprada en l'apartat «Un esquema biogràfic», que trobem inserit en l'enllaç dedicat a la Càtedra Joan Fuster en el web de l'Espai Fuster. Pel que fa a la col·laboració en la GEC i la GERV, s'hi reproduïx la mateixa afirmació citada.

Tampoc són més explícits altres treballs recents, com ara el de March Tortajada (2022) o Muñoz Lloret (2022) sobre la relació entre Fuster i Max Cahner, un dels ideants de la GEC, membre inicial del comitè editorial i posteriorment coordinador de la Secció o Departament de Països Catalans, i amic personal de Fuster amb qui també va compartir altres aventures editorials. En relació amb el que ens ocupa, novament es queden en l'episodi de l'assessorament o esmenten algunes qüestions derivades i també anecdòtiques de la lectura de la correspondència amb Cahner, com el fet que la faena superava el que s'havia acordat o que les esmenes feien enfadar Fuster. Ara bé, no acaben d'aclarir ben bé què s'havia acordat, des de quan hi col·laborava o els detalls del tipus de faena en concret que hi va fer.

Fora de les notícies esparses d'aquestes publicacions centrades en la vida i l'obra fusterianes, hem d'esperar-nos a la darrera biografia publicada durant l'Any, a càrrec de Salvador Ortells i Francesc Pérez Moragón, per trobar alguna dada més, especialment en relació amb la col·laboració amb la GERV. Així doncs, en la segona part del llibre, escrita per Pérez Moragón, trobem l'ítem «Gran enciclopedia de la Región Valenciana i divisió comarcal» —ocupa una pàgina de 500. Sobre la relació amb la GEC, se segueix la mateixa línia descrita en les obres precedents i només s'anomena que «Fuster fou assessor i eventualment col·laborador des del principi, sobretot pel que fa a temes valencians, en bona mesura gràcies a la seua permanent relació amb Max Cahner». Pel que fa a la GERV, però, hi ha més dades: s'indica que «Fuster va ser anònimament el màxim assessor de la GERV [...]» i que «vam aconseguir que Fuster acceptés treballar com a director intel·lectual, però sense reconeixement públic de la seua funció. [...] Fins al final de l'obra revisà els originals abans, recomanà col·laboradors i temes i assessorà sobre tota mena de qüestions», aspectes que tractarem d'ampliar en §4.2.

A banda d'aquestes obres citades, no se'n fan ressò altres treballs que relaten o fan una aproximació a la vida de Fuster. Certament pot ser explicable en aquest tipus d'escrits: es tracta comunament d'esbossos biogràfics en què no pot constar tot, sinó tan sols els fets i l'obra que es consideren més notables i definitoris del personatge. I pareix que aquesta faceta que provem d'aclarir i de reivindicar no acaba de ser ni notable ni definitiva o simplement roman mig oculta en l'oceà de tota l'altra producció, la que sembla que el defineix quantitativament, si més no. D'altra banda, hem de constatar que considerem prou generalitzada la falta de relleu que s'ha donat als manobres, més que no als coordinadors i promotors, de la

GEC⁷. I de treballs sobre la gènesi i l'interés de l'enciclopèdia valenciana, no hem sabut trobar pràcticament res més del que ja hem citat de Pérez Moragón (2001 i 2022).

El cas de Fuster no és únic en aquest oblit. Basta, per exemple, posar el cas de Manuel Sanchis Guarner, que també va tenir un paper notable en les dues obres, i del qual observem que fins al catàleg que va publicar l'Acadèmia Valenciana de la Llengua el 2006 en l'Any d'homenatge (Cortés i Escartí 2006), se n'havia parlat ben poc per no dir gens —ni tan sols en la magnífica biografia del lingüista que va publicar Santi Cortés (2002). L'escriptora Carmelina Sánchez-Cutillas protagonitza un cas semblant: en el doble d'Any d'homenatge que li va retre l'Acadèmia Valenciana de la Llengua (2020-2021) també es va destapar que havia redactat articles de temàtica històrica per a la GEC com a part de la seua investigació històrica, una de les cares més desconegudes de la seua producció⁸. I si d'escriptors va la cosa, cal remarcar que s'ha parlat també ben poc de la faena que hi van fer, en general; un cas excepcional pot ser que siga el del poeta Gabriel Ferrater del qual s'ha dit que va redactar nombrosos articles vinculats a la lingüística, ja siga de fenòmens lingüístics com també d'autors rellevants de la història d'aquesta disciplina (Badia 1982).

4. LA COL·LABORACIÓ DE JOAN FUSTER EN LA GEC I EN LA GERV

Vicent Salvador (2022) en la introducció d'un dels seus darrers escrits reivindicava la necessitat d'aproximar-nos a Joan Fuster com a figura polièdrica en tant que

Ser polièdric és multiplicar les finestres de comunicació a través de les quals algú es relaciona amb la realitat i l'examina, mentre els diversos paisatges d'aquesta s'emmirallen en cada una de les facetes del políedre [...] aquesta imatge pot representar el que significa ser un escriptor polièdric com és el cas de la figura de Fuster, on des de l'àlef del seu *jo*, de la seua radical subjectivitat, es desenvolupen les diferents facetes que l'acaren amb les activitats intel·lectuals i socials més variades (Salvador 2022: 136-137).

⁷ En aquest sentit, v. el dossier «Semblança: Quatre noms cabdals dels inicis de la Gran Enciclopèdia Catalana» (Bort 2018a; Bort 2018b; Bort 2018c; Lorente 2018b) sobre el paper de Max Cahner, Jordi Carbonell, Ramon Aramon i Jordi Bruguera; d'altra banda, sobre Jordi Bruguera, v. també Torras (2011-2012), entre altres materials.

⁸ V., en aquest sentit, la biografia que es pot llegir en el portal de la biblioteca d'autor de la Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes (Cantó, Cerdà, Torró, Borja, Francés i Guardiola, https://www.cervantesvirtual.com/portales/carmelina_sanchez_cutillas/biografia/).

Provarem tot seguit de fer servir aquesta nova manera d'abordar la figura i l'obra de Fuster. Per fer-ho, a banda de l'escassa bibliografia que existeix sobre la qüestió que hem volgut plantejar en aquest treball, ens hem basat en una part de la correspondència de Fuster: concretament en el tretzé volum editat, el que correspon a les cartes intercanviades amb Max Cahner (Ferrer i Pujades (eds.) 2021), i la correspondència que hem pogut llegir del fons epistolar que es conserva digitalitzat a la Biblioteca de Catalunya (2018): cartes d'Eulàlia Duran o de Jordi Carbonell, entre altres, com a treballadors de la GEC, i les poquetes cartes que es guarden de la relació amb els redactors i coordinadors de la GERV⁹. En total, més de quatre-cents documents de diversos tipus: cartes pròpiament dites, paperetes de pagament, llistats de materials a revisar o de comandes, etc.

Comencem, doncs. Sabem que Fuster, com diu Pérez Moragón (1994: 17) en l'apartat que titula «De professió, escriptor» de l'esquema biogràfic:

a partir d'un cert moment es va professionalitzar com a escriptor. Fou una decisió arriscada, que li va marcar la vida. Entre altres coses, perquè no posseïent fortuna pròpia i no tenint mai en els periòdics més rang professional que el de col·laborador, els seus ingressos no estarien mai assegurats amb la regularitat que pot donar un lloc fix de treball en una redacció. La independència laboral li suposaria sempre un clar risc econòmic que en algunes èpoques li resultà amenaçador.

En la carta 3422 del fons epistolar de Fuster, datada el 24 de novembre de 1967 a Barcelona, trobem la comanda inicial oficial que li fa Jordi Carbonell, com a director, de col·laboració i de tasques que Fuster faria a la GEC: serà el cap responsable assessor, corrector i revisor i cobrarà mensualment 1.800 pessetes per tres hores de faena setmanals¹⁰.

Tal com vam quedar, en principi, al Puig, el dia 22 d'octubre, hi haurà un equip coordinador dels treballs a València, sense la qual cosa fóra impossible de fe res de coherent. Aquest equip estarà format de dues persones: tu, que en serà el cap (segon la nomenclatura interna nostra, el «Responsable»), i en Ricard [Pérez Casado], que en serà l'executor [...].

a) Responsable. — La teva feina com a «R» és molt important i en depèn en bona part que la part valenciana de l'EC sigui al nivell que volem i que tu li pots donar. Consisteix a donar orientacions a en Ricard i a completar, amb una

⁹ Esmentarem les cartes consultades del fons a partir del número d'identificació que figura en l'inventari. Pel que fa a les cartes ja publicades (Ferrer i Pujades 2021), les esmentarem pel número que figura en l'edició.

¹⁰ Hem de tenir present que el salari mínim del 1967 era de 2.513 pessetes mensuals.

revisió final, alguns del temes (em refereixo a llegir llistes i mirar si hi ha algun disbarat en alguns dels articles valencians). Això et durà una feina d'aproximadament unes tres hores cada setmana, durant les quals en Ricard t'emprenyarà amb preguntes. Tal com et vaig dir, et pagarem per aquesta feina 1.800 ptes. cada mes (sense pagues extra, però amb un mes de vacances l'any). Aquest mes de novembre ja el cobraràs. Pencares prou quan vingui.

D'altra banda, la carta 6707 conté la papereta de pagament de la GEC per la redacció el 1973 de les 79 ratlles que li van correspondre a l'article *la Decadència*: concretament, cobraria 790 pessetes de l'època¹¹.

En la carta 6571 d'Eulàlia Duran, d'agost de 1969, Duran respon a Fuster que ha passat la reclamació de les paperetes, és a dir, del deute de faena no cobrat: «ja vaig passar la teva reclamació sobre les pessetes». Aquesta carta pareix la resposta a la carta 102 que envia Fuster al matrimoni Duran-Cahner el juliol de 1969, en què diu: «confio que algun dia podré cobrar la feina. ¿O no?». Certament, pareix preocupat per la qüestió econòmica i aquest fet reapareixerà en altres cartes de la correspondència amb Cahner (Ferrer i Pujades 2021). Hem de tenir en compte, a més a més, que l'editorial va fer fallida i que es va haver de recórrer al finançament de Banca Catalana. Per tant, la preocupació manifestada pot semblar lògica.

Així doncs, independentment de qualsevol consideració feta anteriorment i del «valor» quantitatiu —i qualitatiu— o de l'interés que la faena feta per Fuster ha suscitat en relació amb l'elaboració d'aquestes dues enciclopèdies¹², aquesta faena lexicogràfica s'hauria de tenir ben present en la trajectòria de Joan Fuster: en primer lloc perquè està relacionada amb el seu ideari i, en segon lloc, perquè aquesta faena li va suposar una altra font d'ingressos, un petit sou més, que també el podia ajudar a viure com a escriptor conforme havia decidit. I, encara, podem aportar un altre aspecte més, que acabarem d'examinar una mica més avant (§4.2): fins i tot, pareix que aquesta dedicació el va fer abandonar altres projectes de treball, com ara, la *Història social de la llengua catalana* (Pérez Moragón i Ortells 2020).

Explorem tot seguit amb una mica més de detall la tasca que Fuster va desenvolupar a sou en l'elaboració de les dues enciclopèdies.

¹¹ Aquest és un exemple entre els centenars de paperetes que s'hi conserven. Volem notar, d'altra banda, que el salari mínim de 1973 era de 5.565 pessetes mensuals.

¹² Açò sempre està, és clar, en funció del punt de vista de l'anàlisi o de la disciplina des d'on s'explora l'obra fusteriana.

4.1 *La col·laboració de Joan Fuster en la GEC*¹³

Acabem de veure que la faena que Fuster va fer per a la GEC supera la del simple assessor de temes, com s'havia indicat principalment fins ara. Aquest assessorament se centra en temes valencians principalment, però també podem afegir que assessora, en menor mesura, temes de caràcter general. A més a més, també ja hem vist que hi va redactar articles i va revisar llistes de lemes. També acabem de veure que la comanda inicial que fa Jordi Carbonell a Fuster a finals de 1967 —hi ha cartes anteriors en què es diu que Fuster hi col·labora sense estar-hi en nòmina—¹⁴; per tant, podem dir que la col·laboració s'inicià aleshores, el 1967, i podem dir també que acaba el 1980, quan es va completar la publicació de la primera edició.

Vegem tot seguit com es materialitza això amb diferents exemples. Comencem per l'assessorament de qualsevol temàtica valenciana i la configuració d'aquest leuari.

Efectivament, en la carta 6595 de maig del 1970 que envia Jordi Carbonell a Fuster llegim en la postdata que:

Els articles de València te'ls enviarem tots a tu dintre un sobre gros. Així tu veuràs els encàrrecs que es fan de València i si n'hi ha algun amb el qual no estigues d'acord, tindràs l'oportunitat de poder-lo discutir abans que sigui cursat. La molèstia que això et causarà serà mínima. [...]

A més a més, en la carta 6701 (sense datar) llegim més indicacions en relació amb l'elaboració de llistats de noms de personatges il·lustres i escriptors valencians, tant en castellà com en català, i la quantitat econòmica que es rebrà per aquesta faena:

Feina que s'ha de fer a Sueca per comptes d'Ed. 62-GEC.

Escriptors en català: Enviaran de Barcelona una còpia de les llistes enviades a en Molas, i seran completades (a Sueca) amb les llistes del llibre de Sanchis Guarner i altres materials.

Escriptors en castellà. Fer una selecció de la «Literatura alicantina» de [Vicente] Ramos.

Biografies generals. Enviaran de Barcelona la fotocòpia de les necrologies de l'Almanac de *Las Provincias*. Buidar la llista de personatges cèlebres de la Geo-

¹³ Advertim, d'entrada, que no tractarem el posicionament que va prendre Fuster respecte de la fallida i el canvi de direcció de la mampresa, especialment en relació amb el seu amic Max Cahner. En aquest sentit, remetem a Ferrer i Pujades (2021) i a Muñoz Lloret (2022).

¹⁴ Per exemple, la carta 3907, datada el 26 de maig del 1967.

grafia [de] Carreras Candi. Buidar «Jàtiva biogràfica». Gent actual: Fuster en farà una llista. Buidar «Cien abogados ilustres». Per als il·lustrats, buidar el fascicle d'Almela sobre la S[ociedad] Amigos País, i la «Introducción de adelantos».

Aquestes llistes, l'Enciclopèdia les pagarà a duro l'entrada. Cal indicar-hi el nom, el segle i una orientació sobre l'individu en qüestió. Per a la redacció, sobre aquesta llista, farem propostes (la GEC) als preus habituals de la casa, naturalment baixos.

Com hem dit, l'assessorament en la tria del leuari principalment valencià abraça qualsevol tema. A mitjan 1967, Fuster ja envia a Jordi Carbonell un llistat de 100 lemes de tema etnogràfic, corresponents a festes, menjars i begudes, balls i música, construccions i edificacions, etc., de nord a sud del territori valencià (carta 3907)¹⁵.

Els llistats de lemes a revisar i a completar, són interminables i trobem en la documentació epistolar conservada pàgines i pàgines de noms de personatges il·lustres, d'escriptors o noms de pobles i accidents geogràfics valencians. Però

¹⁵ Són, ordenats alfabèticament els següents: *àguiles del Corpus; albada; allipebre; almoixàvenes; alqueria; arnadi; arròs* (i especifica: *amb fesols i naps, a banda, amb costra, amb capetes de torero, amb panses, amb anguiles, amb granotes o amb pelletes de bacallà*); *ball de Torrent; ball del torneig / dels torners / dels tornejants; ball pla, ball redó, balls dels bastons o de les vetes o de les espases o dels garrots i ball perdut; bandes de música; barraca; blanquet; blasquisme; blavet; bolangera; botifarres; bous* (i especifica *bou embolat*); *bultos de sant Esteve; cafè licor; carnot; Carxofa de Silla; casca; catxerulo; ceràmica; clavaris; coca d'aire* (i especifica que al seu poble es diu *panous*); *col·loquis; copeo de Bocairent; coques; cordada; corregudes de joies; dansa del vetlatori; dansades; dolçaina; endemoniats de la Balma; engrallat; falles; festes de carrer; fira de l'escuradeta; flaó; fogueres; folies; gaiates; garrofetes; giraboix; joc de pilota* (i vocabulari associat: *raspall, llargues, ferir, trinquet, val i 15, val i 30*; hi indica també que s'hi haurien d'afegir noms de pilotaris de renom); *jocs infantils* (no en precisa cap, però); *jota; la Degolla; la Moma; llibret de falla; majorals; mas / masia / maset; masclat / masclorada; milotxa; miques; miracles / milacres; misteris* (del Corpus, d'Elx i els del tipus de la «de la Todolella»); *moros i cristians* (i vocabulari associat: *alardo i filada*); *muixeranga d'Algemesí; Nit de l'albada; nit del foc; olla i olla de capellà; orelletes; orxata; paella; pamfigo / panfigo; patís de glòria; peladilles; pelegrins de les Useres; piuleta* ('tipus de coet'); *piulettes* ('tipus de dolç'); *porquejada; porrat; rabuts de Tàrbena; riu-rau; roder; rombet; roques; sant Bult; sant Donís i la mocadorà; sants de la Pedra; tabalet; tàrbena* ('tipus de sobressada'); *tirades; torrons; traca; tronador* ('tipus de coet'); *tronador* ('tipus de dolç'); *truc; l'u; l'u i el dos; l'u i el dotze; xala; xàquera vella; xirimita i xurro*. A falta d'un estudi detallat, podem afirmar que, fins i tot, s'incorpora en la GEC una part del vocabulari associat, observacions i comentaris, com ara:

55. moros i cristians: i vocabulari adjacent: *filada, alardo*, etc.

79. bous: o sigui toros. Particularitats de la festa taurina a nivell local: «bou embolat», etc.

84. Sant Donís, o sant Dionís, o sant Denis, o santcomsendigui: Dia 9 d'Octubre, aniversari de la conquesta de València pel rei Jaume I. Els joves obsequien les joves (s'entén, cadascú la seva) amb la «mocadorà» [ara bé, a la GEC com a *mocadorada*], que consisteix en un mocador de seda (o que ho sembli) ple de dolços (vid. *piuleta i tronador*) i de regals una mica més valuosos (un anell, unes arracades, un paquet d'accions de la Hidroelèctrica, etc.).

aquests noms de topònims o de noms de persones que han de ser biografiades no són els únics que es demanen que ha de revisar o de confeccionar, fins i tot; llegim, per exemple, en la carta 6577, la petició que envie una relació de premsa valenciana: «revistes (totes al nivell de la Revista de Catalunya); revistes minoritàries (aspecte estètic o polític) totes; revistes molt populars (al nivell de l'Esquella de la Torratxa); diaris (tots); setmanaris polítics...». En aquests llistats que intercanvia, sovint trobem la indicació per part de la GEC que marque quins lemes vol redactar ell i si no, quin dels col·laboradors valencians ho podria fer. També se li demana que assenyalé el nombre de ratlles que haurien de tenir aquests articles, tenint present que el nombre de ratlles es determinava, en part, per la importància de l'article en la història i la comunitat catalanoparlant¹⁶.

Volem destacar l'interés de Fuster de dedicar un espai als toreros i a la diferenciació entre *bous* i *toros*. Llegim en la carta 101 a Max Cahner (Ferrer i Pujadas 2021):

Hi ha la qüestió dels toros. En aquella santa casa consideren que els boxadors són 'enciclopediables', però no fan cas dels toreros. Un error. Hi ha més toreros insignes que no pas púgils. En aquest viatge a Madrid he trobat el col·laborador adequat per al tema. És un xicot de Vila-real, periodista, almogàver i confús¹⁷. Confús, però no en matèria tauromàquica.

Aquest Fulano està disposat a fer els articles de totes els toreros de l'àrea catalànica, incloent-hi —si cal, que em penso que no— el Màrius Cabré. Ja m'ha fet una llista de possibles 'entrades' biogràfiques. Llarguíssima. Jo mateix la reduiré als termes justos. És clar: si no em dieu que no.

A banda les 'entrades' biogràfiques dels toreros autòctons, n'hi hauria d'haver alguna altra, de toreros estrangers. Com de boxadors hi haurà el Cassius i l'Uzcudum, l'Enciclopèdia hauria de recollir els Frascuelo i els Pepe-Illó. ¿O tu i el Jordi Carbonell n'esteu en contra? Convé que me n'informeu.

Jo us aconsellaria de fer una subtil distinció entre 'bous' i 'toros'. A l'article 'bous' —ja en tràmit de redacció—, hi posaria tota la matèria etnogràfica, abundant i divertida (i inevitable): 'bous' —en el sentit valencià— embolats, de corda, per la vila, vora mar, de carrer, etc. L'article 'toros', quan vindrà el moment d'escriure'l, podria reduir-se a les formes aristocràtiques i comercials de la lídia, i això ho farem entre el xicot de Vila-real i jo.

A la vora d'aquestes altes proposades i altres consideracions, se li fan consultes sobre possibles baixes de lemes que es van proposar inicialment i que se sotmeten

¹⁶ V., en aquest sentit, la darrera frase que transcrivim de la carta 6641 més avant.

¹⁷ Concretament es tracta de Julià Garcia Candau, amb qui també intercanvia correspondència sobre aquesta qüestió. V., per exemple, la carta 6572.

novament a la seua consideració: per exemple, en la carta 20212 se li pregunta per *Col·legi d'advocats de València*, o en la carta 6731 es pregunta per Joan Escudero i Pérez «d'una llista vella procedent de València» o en la 6715, pel *Diario de Ilustración Pública* de 1820.

En aquest assessorament sobre temes valencians són destacables les comandes de correcció i completeness d'altres articles: per exemple, «et faig arribar, adjunta, una còpia de l'article *exposició d'art* perquè miris d'afegir-hi, si n'hi ha, alguna exposició que hagi tingut lloc a València equivalent, en importància, a les esmentades en el present article» (carta 6734); «et fem arribar una còpia de l'article *estadística econòmica i social* perquè el revisis i afegeixis, si creus que cal, alguna cosa de València» (carta 6736); o «us agrairíem molt que completéssiu amb una nota molt breu que faci referència al País Valencià, l'article general de *caciquisme* als Països Catalans» (carta 6641). I moltes altres més, com ara: *blasquisme*¹⁸, *Carnaval* i *Carnestoltes*, *casa del poble*, *correguda de bous*, *crítica literària al País Valencià*, *epistolari*, *eremitisme*, *espardenya*, *havanera*, *història de la llengua* o una part de l'article *Elx*¹⁹.

En la correspondència conservada es guarden alguns testimonis de les propostes d'esmenes que Fuster elabora per a algunes d'aquestes entrades. Llegim, per exemple, en la carta 6641 l'ampliació de *caciquisme* amb informació del territori valencià a afegir a la primera redacció feta per Josep Benet:

Al País Valencià, no fou infreqüent que els cacics utilitzessin el servei dels roders per intimidar els seus (=llurs) enemics polítics. — Els rodors eren simples bandolers, i els cacics, a canvi d'algun assassinat tàcticament oportú, els protegien de cara a la guàrdia civil i els tribunals. — Un cacic conservador molt important fou el senyor Fabra, de Castelló de la Plana, més conegut per «l'agüelo Pantorrilles», amo i senyor del Cossi. El Cossi hauria de tenir un article de mitja dotzena de ratlles: podrieu encomanar-lo a Mira.

¹⁸ *Blasquisme* figurava inicialment en el llistat de temes etnogràfics (v. nota 16). En el comentari sobre aquest lema, llegim «ara que cito don Vicent, potser convindrà que obriu a l'Enciclopèdia un article s. v. *blasquisme*. No sé si això encara correspon a la jurisdicció del col·laborador que faci “etnografia” i “folklore”, o bé heu de passar-lo a l'especialista en història política contemporània».

¹⁹ En concret, se li demana la «història factual de la ciutat» (carta 6717). En aquest sentit, cal dir que la relació amb Elx i el Misteri, i amb el sud valencià en general també ha estat objecte d'anàlisi durant l'Any (cf., per exemple, Rico 2022). Sobre el Misteri, Fuster redactà diversos articles entre els quals destaca «Les paraules perdurables» a la revista il·licitana *Festa d'Elig* (1962).

Un altre cas paral·lel és el que figura en la carta 6678 sobre *casa del poble*, en què en comptes de redactar, orienta la font on trobar la informació i, a més a més, afig una nota relacionada amb la seua localitat natal:

Suposo que a la biblioteca de la Casa tindreu un llibret, dels senyors Giralt, Balcells i Termes, titulat *Els moviments socials a Catalunya, País Valencià i les Illes*. [...] a la pàgina 84, *circa finem*, l'enciclopedista encarregat del tema podrà trobar una puntual informació respecte a la Casa del Poble a València. [...] Una notícia potser menys coneguda és que, en alguns llocs del País Valencià (a Sueca, per exemple), la Casa del Poble fou, finalment, una institució de la CNT. Feu-ho constar.

I, finalment, en la carta 6593 llegim les observacions que Fuster fa a l'article *blasquisme* redactat inicialment per Alfons Cucó:

L'article *blasquisme* d'Alfons Cucó està bé. Caldrà reajustar-lo una mica, al to de redacció propi de l'Enciclopèdia. Això ja ho dono per suposat. També convindria introduir-hi dues o tres ratlles per deixar-hi constància que Blasco i Rodrigo Soriano es van barallar de mala manera (la dissidència tingué greus repercussions en la vida local). Jo mateix te les hauria redactades, però no tinc a mà les dades concretes. Potser una telefonada a en Cucó ajudaria a resoldre-ho ràpidament.

No cal dir que totes aquestes observacions van ser incorporades en la versió final publicada dels articles i que, fins i tot, encara en la versió en línia de la GEC d'ara es conserva la versió publicada en la primera edició de *casa del poble*.

Els encàrrecs també abracen temes generalistes de literatura, com ara, li demanen que redacte els articles corresponents a Voltaire i a Montesquieu, cosa que ocasiona el malestar i la negativa de Fuster. Llegim en la carta 6603 a Jordi Carbonell:

Quant als articles que m'encolomàveu a mi, de literatura estrangera, lamento dir-te que no «vull» fer-los. Estic disposat a treballar per a l'Enciclopèdia en temes «locals», fins i tot en els més insignificants temes «locals», a fi que la cosa resulti «nacionalment» tan correcta com pugui ser. Però no tinc temps ni ganes d'entretenir-me amb altres coses. Suposo que entre la multitud d'intel·lectuals que poblen la ciutat de Barcelona trobaràs algú més competent que jo, per redactar-te notes sobre Voltaire o Montesquieu.

D'altra banda, hi ha altres articles de temàtica catalana generalista o valenciana en concret que Fuster rotundament es nega a redactar: per exemple, *literatura cata-*

*lana del segle XIX*²⁰, que al final va preparar Antoni Comas, o la de Teodor Llorente, que va fer Francesc Pérez Moragon²¹.

Ferrer i Pujades (2012: 31), en la introducció a l'edició de la correspondència Fuster-Cahner, ens parlen del pseudònim *Josep Arnau*, nom d'un franciscà descalç predicador del rei nascut el 1815, que va usar Fuster en nombrosos articles i al qual es refereix en moltes ocasions com a «fantasmagòric». S'estableix com una espècie de joc amb el personal de la GEC, en el qual pareix que tothom sap qui és realment Josep Arnau:

Amic Fuster: t'envio la carta-encàrrec dirigida a Josep Arnau del qual no sé l'adreça. T'agrairia molt que em diguessis si farà totes les biografies [carta 6570].

Quant a l'article *El Camí*, et demanaria de publicar-lo a nom teu: poden haver-hi preguntes de part del Ministeri d'Informació i Turisme i el Sr. Josep Arnau potser no les podria contestar. Jo no sabia ni dir qui és, tot i que em vas dir que era un ciutadà de carn i ossos [carta 6624].

Aquests articles solen correspondre a entrades que Fuster no vol signar a nom seu. Vegem-ho en aquesta carta d'Eulàlia Duran:

Tarradell m'ha dit que venies a Barcelona i esperava de dir-te tot això de paraula: com que de moment no sé res de tu ho faig per carta. L'Ateneu [mercantil de València] t'ha quedat molt afavorit, llàstima que no vulguis firmar: i les inicials? [carta 6575].

No ho va fer, com encara podem consignar en la versió digital de l'Enciclopèdia, juntament amb altres entrades com la corresponent a *Roc Chabàs*, o *Faustí Barberà*, *Sant Calze*, *els Desemparats*, *Biblioteca de la Universitat de València* o *Biblioteca Municipal de València*, entre molts altres articles.

Ferrer i Pujades (2012: 32) també han exemplificat el malestar que expressa Fuster a Cahner per les correccions dels seus articles. Així doncs, és emblemàtica la queixa pels retocs de la redacció de *Decadència*:

No tinc ganes ni temps de fabricar articles d'«enciclopèdia». He comprovat, encara, que, entre el meu text i el text publicat en l'article *Decadència*, hi ha posat la seva santa mà algú (¿tu?, ¿un cagalló de la gramàtica?, ¿qui?), alterant temps ver-

²⁰ En aquest sentit, podem llegir la carta 6629 de Carbonell en què li insisteix perquè el redacte o la carta 6630 de Fuster en què suggereix Antoni Comas o Joaquim Molas. En la carta 6611 es conserva la proposta d'esquema del contingut de l'article que li van passar.

²¹ Observem les paraules, certament agres, a Cahner amb aquesta negativa: «Em nego a escriure l'article sobre don Teodoro. = Insisteixo que, en el supòsit que l'empresa «esperí» més de mi, podeu buscar-me ràpidament un substitut» (carta 6761).

bals que em pensava haver calculat delicadament, introduint-hi cursileries pseudo-fabrianes («ja que» esdevé «puix que»), canviant-me verbs («vénen» me'l converteixen en «són»), i intercalant-hi més manipulacions grotesques (un «en la mesura que» me'l transformen en «tant com»)... etc. Són collonades d'analfabet, i perdona. A partir d'ara, *absolutament, em nego* a tenir tractes amb la GEC... Et prego, naturalment, que intervinguis perquè treguin el meu nom de les relacions d'assessories, etc. No és que jo cregui que els meus papers siguin «genials» (i Déu me'n guard): senzillament, demano que em deixin dir el que he volgut dir, amb els matisos amb què ho he volgut dir, i que si no us agradaven per qualsevol raó, era preferible deixar-ho córrer...

En la carta 195 a Cahner (Ferrer i Pujades 2012) llegim també:

¿és això el que demanaves? ¿O no? Si ho has de publicar, deixa-ho tal qual. Que no hi posin les seves santes mans els cagallons de la gramàtica i de l'*enciclopedia* que tens a sou. I si ho fan, m'enfadaré. O tot o res, i merda.

En altres ocasions la queixa és perquè li retallen ratlles (carta 6672):

Com podràs veure, refuso l'article Carceller tal com l'han 'compendiat' els teus manobres. No dubto que la meua versió sobrepassava els límits que heu volgut assignar al personatge, però aquesta reducció em sembla inadmissible, tant pel to com per l'extensió.

El disgust per les esmenes, les urgències i les presses de les comandes i el retard en els pagaments provoquen que en moltes ocasions se'n vulga deixar. Llegim la carta 98 a Cahner (Ferrer i Pujades 2021):

Com que no he trobat ningú que pugui o vulgui escriure la «història» d'Alacant, ho he fet jo mateix. T'adjunto el paper en qüestió. És molt més llarg que no ho esperes, potser. Ja el retallaràs al teu gust. I si no et convé, el llences al cove, i «aquí paz y allá gloria». Però fes-me el favor, sobretot, de no «exigir» escrits tan «urgents» per a l'Enciclopèdia. En primer lloc, corres el risc d'obtenir una redacció tan discutible com la que jo t'ofereixo. I en segon lloc, hi ha el perill que no n'obtinguis ni tan sols això. Repetir l'aventura en aquestes condicions serà perdre el temps. No ho oblidis. I, si resulta que, quaranta-vuit hores abans d'entrar en premsa, no tens a punt un article, *exigeix* —ets l'*amo*!!!— a qui sigui, a l'empleat que pagues!, la puntualitat en el treball. Jo ja cobro uns cèntims mensuals de l'Enciclopèdia: però no per manufacturar papers a aquesta velocitat.

I, finalment, també gestiona, fa de pont, tramet encàrrecs, assessora i cerca col·laboradors valencians. Podem llegir, per exemple, en la carta 6744, en què Joan Carreras li pregunta per la solvència intel·lectual de Pere Maria Orts: «Ens interessa saber si el col·laborador Pere Maria Orts és de fiar en tot el que diu [...] perquè en cas que ell tingues raó, hauríem de rectificar el nostre propi article [ducat de

Gandia]». O, en el cas de la carta 6690, observem que es compromet traslladar a la direcció la queixa d'Evarist Garcia per les correccions fetes de l'article *carlisme*²².

D'entre tots els articles —o parts d'articles— redactats i més enllà dels que corresponen a biografies, n'hi ha uns quants relacionats directament amb tota la resta de la seua producció. Una mostra que no té aspiracions de sistematicitat podria ser: *anticlericalisme*, *bandolerisme*, *barraquisme*, *blasquisme*, *botifler*, *caricatura*, *crítica literària*, *culteranisme*, *Elx* (una part de l'article), *erasmisme*, *erotisme*, *Escola Satírica Valenciana*, *falla*, *foguera* (d'Alacant), *literatura fallera*, *Ramon Pelegró i Sanchis* (Raimon), la part de l'article *català* que redacta, a la qual hem d'afegir-hi també la de *llemosí* i *valencià*²³, o la de *la Decadència*²⁴, entre moltíssims més. Constatem, doncs, que encara està per fer el buidatge sistemàtic i complet dels articles que signa directament o amb pseudònim per estudiar-los i, a més per a comprovar la connexió amb la resta de l'obra i l'interés que puguen tenir més enllà del contingut purament enciclopèdic, com acabem de veure, per exemple, en el que diu del concepte de *la Decadència*. I independentment del coneixement enciclopèdic de Fuster, pel que fa a la revisió d'articles relacionats amb la toponímia (noms de pobles o accidents geogràfics), basta recordar que va publicar una guia turística de València (1961) i una altra d'Alacant i la Costa Blanca (1965).

4.2 La col·laboració de Joan Fuster en la GERV

Pérez Moragón (2001), inicialment un dels dos directors de redacció de l'obra fins que se'n va deixar el 1974, explica que Fuster

va estar anònimament darrere de la *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*. [...] una obra de l'elaboració de la qual se sentia raonablement content. Encara els darrers anys de la seua vida em deia alguna vegada que, tot comptat, el patracol no estava gens malament i que, passat el temps, mantenia la seua utilitat.

²² La carta que trasllada correspon a la 6689. Cal notar que aquesta qüestió va ocupar diverses cartes, fins que es va poder aclarir.

²³ Pérez Moragón i Ortells (2020: 245-246) han relacionat la part que redacta de l'entrada *català* amb el projecte frustrat de la *Història social de la llengua catalana*.

²⁴ Duran (1998: 120) adverteix que aquesta entrada és molt important perquè hi «llança la primera proclama contra la utilització d'aquest terme» en favor de denominacions periòdiques més específiques i clares:

Un altre aspecte de la qüestió, i potser el més decisiu, és que el terme *Decadència*, tan ampli cronològicament i tan complex en el material que abraça, és propici a les confusions, i metodològicament resulta preferible de prescindir-ne, a fi d'establir una terminologia (barroc, neoclassicisme, preromanticisme, etc.) més concreta.

Efectivament, publicada entre 1973 i 1977, Fuster hi figurà sempre en els crèdits com a membre del consell assessor. D'altra banda, Pérez Moragón i Ortells (2020: 252), afegien una altra dada important en relació amb l'interès que tenia Fuster per aquesta enciclopèdia, que entronca directament amb el que hem vist en §2:

es tractava d'un treball que, entre altres raons, tenia per Fuster l'interès capital d'evitar determinades posicions, sempre possibles, cap al secessionisme lingüístic o el folklorisme, i de poder indicar col·laboradors que es fessen càrrec d'articles més *delicats*, en aquest sentit.

Un d'aquests col·laboradors va ser Manuel Sanchis Guarner, gràcies a la participació del qual «la fiabilitat dels articles relacionats amb la filologia valenciana estava garantida» (Ortells i Pérez Moragón 2022: 340). Juntament amb Sanchis Guarner, va comptar amb la participació d'altres coneguts que també treballaven alhora a la GEC i que, per tant, podrien garantir la qualitat desitjada en aquesta nova obra: entre molts altres, hi ha Manuel Ardit, Ricard Blasco, Josep Climent, Alfons Cucó, Francesc Pérez Moragón, Ernest Lluch, Vicent Lluís Montés o Ricard Pérez Casado²⁵. D'altra banda, segons Ortells i Pérez Moragón (2022: 340), Fuster també va aconseguir que en la GERV es fera servir la divisió comarcal elaborada per Joan Soler i Riber, adoptada per la GEC i després en *L'estructura econòmica del País Valencià* (Lluch, dir., 1970).

També Pérez Moragón (2001) explicita que l'anonimat de la seua col·laboració ve condicionat per raons d'oportunitat política i que després de tancar el tracte amb el propietari, Manuel Mas, a finals del 1971, es fa públic que

Fuster havia acceptat de treballar com a director intel·lectual de l'obra, sense que el seu nom figurara com a tal. Això volia dir, entre altres coses, que revisaria tots els originals abans que els dugueren a la impremta, que recomanaria col·laboradors i temes i que, en definitiva, les seues indicacions a la redacció tindrien caràcter directiu.

Quant a la data d'aquestes negociacions, la correspondència conservada ens mostra que, com a mínim, des de novembre del 1971 hi va haver visites i converses a Sueca amb Manuel García i Miguel Ángel Mas, fill del propietari i director editorial. Llegim, per exemple, en una carta de Manuel García, sense datar i que pensem que és anterior al novembre, que «La redacción de la enciclopedia necesita de tu asesoría, por lo que quisiéramos que vinieras por aquí la semana próxima» (carta

²⁵ Cal destacar, així mateix, que alguns també van pertànyer també al consell assessor de la GERV (Ardit, Blasco, Climent, Cucó, Lluch o Sanchis Guarner) i que Pérez Moragón va ser fins al 1974 director de redacció.

20302). Vegem tot seguit, doncs, mostres d'aquesta col·laboració i en què va consistir exactament aquest assessorament, datat entre finals de 1971 i 1977, quan s'acaba de publicar l'obra. D'entrada, podem avançar que presenta tres grans potes.

En relació amb la potestat de triar col·laboradors, observem, per exemple, que en la carta 2785, Ricard Blasco escriu a Fuster per dir-li que des de la direcció de la GERV s'han posat en contacte amb ell perquè hi faça de col·laborador, gràcies a la seua recomanació. D'altra banda, en la carta 6776, Pérez Moragón, com a director de redacció, li demana ajuda perquè hi intervinga i parle amb Luis Font de Mora, perquè acomplisca els encàrrecs, o bé que l'ajude a trobar-li un substitut. Ara bé, a més a més, podem afegir un altre aspecte a tenir ben present en relació amb el que s'estableix entre els col·laboradors i Fuster: fa d'home bo entre la direcció i la coordinació de la GERV, i els redactors davant de determinats problemes que van sorgint a mesura que avança la redacció. Per exemple, en la carta 6783, Francesc Xavier Blai explica l'acord a què la direcció de l'enciclopèdia pot arribar amb Manuel Ardit, Ernest Lluch i Alfons Cucó perquè es respecte la redacció dels seus articles. Les esmenes als textos enviats i la disconformitat dels autors és un tema recurrent: per exemple, en la carta 2817, Ricard Blasco es queixa a Fuster perquè li han eliminat un paràgraf inicial que explica que no es pot parlar d'una literatura valenciana sinó d'una literatura feta per valencians en el conjunt de la literatura catalana; si la revisió i la correcció és de Fuster, li fa confiança, però si no ho és, demana que es restituisca la redacció inicial; Fuster li respon (carta 2818):

L'episodi de l'article «literatura» no és banal. M'he indignat. Jo no coneixia el teu original. Vaig veure una «manipulació» posterior, ben intencionada però sotmesa a les directrius confuses de la casa. Ara, a la vista del que havies escrit, que no podia ser més raonable, he decidit plantar cara a l'amo.

Un cas semblant és el que planteja el sacerdot Josep Climent, que hi col·laborà com a musicòleg: es queixa no només de les esmenes dels seus articles i de la inclusió d'errades greus, sinó també de les retallades injustificables, segons el seu criteri, a què han estat sotmesos alguns dels articles que ha redactat (carta 5019).

La segona pota important de l'assessoria de l'enciclopèdia valenciana consisteix, com acabem de veure, en la revisió dels materials, tant dels articles redactats com també la supervisió de la nòmina d'entrades. Per exemple, en la carta 6793, datada el 6 de maig de 1977, la coordinadora, María Teresa Mas, li demana la revisió i completesa del llistat d'articles que conformaran la lletra U.

I, la tercera pota de l'assessoria està constituïda per un altre aspecte diferent: Joan Fuster va redactar el capítol de presentació de l'obra, que, si fa no fa, i amb alguns retocs, va ser la que va inspirar la versió final. Llegim la carta 6772 datada el 5 d'octubre de 1972 i adreçada a Miguel Ángel Mas, director editorial:

Querido Miguel Ángel:

Sobre los apuntes que me enviaste, te he redactado una «Presentación». No sé hasta qué punto podrá serte útil. Léela, y discútela con tus colaboradores. Me parece que, en todo caso, sobre este material se puede escribir otro papel más «adecuado» (por ejemplo, me parece que falta un toque de insistencia respecto al carácter «popular» de la edición). Haz lo que quieras con el texto.

Com a prova d'aquesta dependència entre versions, simplement acarem el primer paràgraf tant del text enviat a Mas com el que finalment es va publicar:

Presentació original	Presentació publicada
Una convicción fija ha animado el trabajo de esta Gran Enciclopedia de la Región Valenciana: la de satisfacer una necesidad visible, intelectual y popular, entre los valencianos de nacimiento o de adopción. Se hacía sentir la falta de un inventario sistemático y preciso, que abarcara la compleja realidad de nuestra tierra y de nuestras gentes, desde el Senia al Segura, y que tuviese la doble eficacia de ser un instrumento útil para el especialista y, sobre todo, una información vasta y atenta para el gran público. Eso no existía, y eso es lo que nos hemos propuesto cumplir. [...]	La Gran enciclopedia de la Región Valenciana tiene, en su origen, esta primera motivación: la de llenar un vacío que satisfaga una necesidad hondamente sentida entre los valencianos de nacimiento, como entre los valencianos de adopción. En efecto, son muchas las preguntas sobre quiénes fuimos, cómo somos y, sobre todo, quiénes queremos ser, las que nos formulamos los valencianos de hoy y para las cuales no disponemos de una respuesta válida. Para llenar este vacío, era preciso, antes que nada, realizar una recopilación actualizada de todo el pasado de la Región, que ni debemos ni queremos perder. Y esto pretende ser la Gran enciclopedia de la Región Valenciana: un inventario sistemático y preciso que abarque la compleja realidad de nuestra tierra y de nuestras gentes, desde el Senia al Segura, desde el Maestrazgo a Benacantil, desde las Sierras del Caroig y de Aitana hasta el Mediterráneo, que sirva de respuesta válida a nuestro legítimo deseo de saber todo lo posible sobre nosotros mismos.

La col·laboració de Fuster amb l'enciclopèdia valenciana va encara més enllà del simple assessorament, com s'ha dit i hem pogut comprovar: també hi va redactar diversos articles, però només en els dos primers volums. Amb la signatura abreviada «J.F.» trobem, concretament: *Abdón* (un dels sants de la Pedra), *almogávar*, *bibliografia*, *barrufet*, *Josep Miquel Berthomeu* i *Biblia*. I, per això mateix, figura en el llistat de col·laboradors d'aquests dos primers volums.

No sabem la quantitat econòmica que va percebre per aquesta faena, perquè la bibliografia existent i la correspondència que hem pogut consultar és escassa, però Pérez Moragón i Ortells (2020: 252) destaquen que presumiblement el volum de faena, de «un treball regular i d'una certa intensitat», al qual hem de sumar la col·laboració en la GEC i la resta de faenes, va frustrar la mampresa iniciada del projecte de la *Història social de la llengua catalana*. Per tant, pensem que es podria ratificar que aquest compromís amb l'enciclopèdia valenciana va ser també ben important per a Fuster en els dos sentits plantejats en aquest treball: el compromís ideològic i l'economia pròpia.

6. CONCLUSIONS

En aquest treball hem provat de mostrar i reivindicar una faceta que considerem que és poc coneguda i poc documentada de Joan Fuster o, si més no, s'ha tractat molt superficialment i de manera anecdòtica. La perspectiva polièdrica del tractament de la seua figura i obra que hem cregut convenient aplicar, ens ha permés poder obrir un prisma nou d'acostament a l'escriptor i ens ha portat a descobrir, a partir, especialment de l'anàlisi de la correspondència conservada, que la col·laboració en l'elaboració de la GEC i la GERV va ser fonamental en la seua trajectòria professional i també en la vital. En el primer cas, perquè estava connectada amb la resta de la seua obra i el seu ideari, i perquè la intensitat i el compromís de la faena sembla que el va obligar a deixar de banda altres mampreses; en el segon cas, perquè el fet d'estar en nòmina i amb un jornal constant també el va poder ajudar a viure d'escriptor.

D'altra banda, la nostra investigació ens ha ajudat també a ampliar i a documentar amb més detalls en què va consistir la seua col·laboració en aquestes enciclopèdies: indubtablement, la tasca que hi va desenvolupar va superar l'assessorament, en termes generals, que és com s'havia descrit principalment la faena que hi va fer. Així doncs, a més d'assessor, també va ser revisor i corrector (de llistes de lemes i de contingut d'articles), hi va cercar altres col·laboradors i hi va fer de pont amb les direccions editorials, i, finalment, també va ser redactor de diversos articles,

alguns dels quals estan directament connectats amb la resta de la seua obra, i en d'altres hi va afegir contingut relacionat amb el context valencià.

Comptat i debatut, confiem haver pogut contribuir al que pensem que han de suposar també els homenatges a les principals figures de la nostra cultura: encetar noves vies d'investigació i noves perspectives d'anàlisi. Alhora, esperem també haver pogut aportar noves dades a la història de la lexicografia catalana en relació amb la confecció d'aquestes dues enciclopèdies.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BADIA, Joan (1982): «Gabriel Ferrater i la GEC», *Faig arts*, 16, pp. 36-41.
- BORT, Núria (2018a): «Max Cahner i Garcia», *Terminàlia*, 18, p. 61.
- BORT, Núria (2018b): «Jordi Carbonell i de Ballester», *Terminàlia*, 18, p. 62.
- BORT, Núria (2018c): «Ramon Aramon i Serra», *Terminàlia*, 18, p. 63.
- BORT, Núria (2020): «L'experiència de fer un diccionari general, el diccionari de l'Enciclopèdia, avui *Gran diccionari de la llengua catalana* o GDLC, a partir de la *Gran enciclopèdia catalana*», *Terminàlia*, 22, pp. 48-50.
- BOTREL, Jean-François (2001): «Enciclopedias, identidad y territorios en la España postfranquista», *Presse, Imprimés, Lecture dans l'Aire Romane (PILAR). Encuentro anual*, 4, pp. 31-44.
- CAMPOS SOUTO, Mar i José Ignacio PÉREZ PASCUAL (2003): «El diccionario y otros productos lexicográficos», en Antonia Mª Medina Guerra, coord., *Lexicografía española*, Barcelona, Ariel, pp. 53-78.
- CANTÓ, Verònica, Immaculada CERDÀ, Tudi TORRÓ, Joan BORJA, M. Àngels FRANCÉS y M. Isabel GUARDIOLA (2020): «Biografia de Carmelina Sánchez-Cutillas», en línia en https://www.cervantesvirtual.com/portales/carmelina_sanchez_cutillas/biografia/ [consulta: 05/05/2023].
- CARBONELL, Jordi (1969): «Pròleg», en *Gran Enciclopèdia Catalana*, Barcelona, Edicions 62, vol. I, pp. 25-27.
- CORTÉS, Santi i Vicent Josep ESCARTÍ (2006): *Manuel Sanchis Guarner. Un humanista valencià del segle XX*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- CORTÉS, Santi (2002): *Manuel Sanchis Guarner (1911-1981): una vida per al diàleg*, València-Barcelona, Institut d'Estudis Catalans-Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- «Dades sobre Joan Fuster», *Estudi general*, 4, 1984, pp. 7-10.
- DURAN, Eulàlia (2013): *Semblança biogràfica*, Barcelona, IEC.
- FERRER I COSTA, Josep i Joan PUJADES I MARQUÈS (eds.) (2021): *Correspondència 13. Max Cahner*, València, Tres i Quatre-Institut d'Estudis Catalans.

- FRANCÉS DíEZ, M. Àngels (2021): «Joan Fuster, arxiver del País», *L'Espill*, 67, pp. 207-208.
- FUSTER, Joan (1962): «Les paraules perdurables», *Festa d'Elig*.
- FURIÓ, Antoni, coord. (1994): *Àlbum Fuster*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- Joan Fuster. *Inventari de la correspondència*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya, 2018.
- GEC = *Gran enciclopèdia catalana*, Barcelona, Gran enciclopèdia catalana, 15 vol., 1968-1980 (1ª edició).
- GERV = *Gran enciclopedia de la Región Valenciana*, València, Gran enciclopedia de la Región Valenciana, 12 vol.
- Gran enciclopèdia catalana* (1996), Barcelona, Gran enciclopèdia catalana, en línia en <https://www.enciclopedia.cat/> [consulta: 04/05/2023].
- GUARDIOLA SAVALL, Mª Isabel (2022): «Joan Fuster i el lèxic», conferència dins del *Cicle de conferències Mirades sobre Fuster* organitzat per l'Acadèmia Valenciana de la Llengua dins de l'Any Joan Fuster 2022, 31/03/2022.
- LORENTE, Mercè (2018a): «Enciclopèdies i diccionaris enciclopèdics en llengua catalana», *Terminàlia*, 18, pp. 55-56.
- LORENTE, Mercè (2018b): «Jordi Bruguera i Talleda», *Terminàlia*, 18, p. 64.
- LLUCH, Enric, dir. (1970): *L'estructura econòmica del País Valencià*, València, L'Estel.
- MARCH TORTAJADA, Robert (2022): «Joan Fuster i Max Cahner, pensaments i projectes compartits», *Revista Valenciana de Filologia*, VI, pp. 121-139.
- MASSOT, Josep (2015): «Enciclopèdia catalana hizo visible nuestra cultura», *La Vanguardia*, 02/08/2015, en línia en <https://www.lavanguardia.com/cultura/20150802/54434722092/enciclopedia-catalana-hizo-visible-nuestra-cultura.html> [consulta: 04/05/2023].
- MUÑOZ LLORET, Teresa (2022): «Joan Fuster i Max Cahner: una complicitat editorial», dins *Jornada Acadèmica: La vigència de Joan Fuster*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans-Institució de les Lletres Catalanes, IEC, 28 de setembre de 2022, en línia en <https://www.youtube.com/watch?v=qJbF9hibcEI> [consulta: 05/05/2023].
- MURGADES, JOSEP (1981): «La gran muralla i la Gran Enciclopèdia catalana», *Serra d'Or*, febrer, pp. 37-38.
- ORTELLS MIRALLES, Salvador i Francesc PÉREZ MORAGÓN (2022): *Joan Fuster: d'un temps, d'un país (1922-1992)*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- PÉREZ MORAGÓN, Francesc (1980): «La Gran Enciclopèdia Catalana completada», *L'Espill*, 8, pp. 112-116.
- PÉREZ MORAGÓN, Francesc (1994): «Fuster: un esquema biogràfic», *Homenatge a Joan Fuster*, València, Conselleria de Cultura-Consell Valencià de Cultura, pp. 13-25.

- PÉREZ MORAGÓN, Francesc (2001): «L'enciclopèdia de Fuster», *Quadern. El País*, 168, 13/09/01, pp. 1 i 3.
- PÉREZ MORAGÓN, Francesc i Salvador ORTELLS MIRALLES (2020): «Història social de la llengua catalana, un projecte frustrat de Joan Fuster», *Ítaca. Revista de Filologia*, 11, pp. 239-272.
- PORTO DAPENA, José-Álvaro (2002): *Manual de técnica lexicogràfica*, Madrid, Arco/Libros.
- RICO I GARCIA, Antoni (2022): *Alacant queda molt lluny! Joan Fuster i el sud del País Valencià*, Alacant, Llibres de Frontera.
- SALVADOR, Vicent (2022): «Notes sobre la poesia de Fuster: el jo convuls», *Ítaca. Revista de filologia*, 13, pp. 135-146.
- SERRAHIMA, Maurici (1969): «Una enciclopèdia per a nosaltres», *Serra d'Or*, desembre, pp. 78-79.
- TORRAS I RODERGAS, Jordi (2011-2012): «Jordi Bruguera i Enciclopèdia Catalana», *Llengua & Literatura*, 22, pp. 249-255.
- «Un esquema biogràfic», web de l'Espai Fuster. En línia en <https://espaijoanfuster.org/un-esquema-biografic/> [consulta 04/05/2023].
- VALLVERDÚ, Marta (2011): «La Gran Enciclopèdia Catalana: crònica d'una aventura», *L'Avenç*, 370, pp. 47-57.